

JELENA MARKOVIĆ, ŠUTNJE STRAHA, ZAGREB: INSTITUT ZA ETNOLOGIJU I FOLKLORISTIKU, BIBLIOTEKA NOVA ETNOGRAFIJA, 215 STR.

Tema straha jedno je od najvibrantnijih istraživačkih fokusa u društvenim i humanističkim znanostima posljednjih četvrt stoljeća, s osobitim usponom interesa nakon atentata na WTC 2001. godine. Posvetile su joj se različite discipline: psihologija, lingvistika, sociologija, etnologija, antropologija, a historiografija je temu uklopila u šire područje povijesti emocija. Globalnom znanstvenom interesu za temu straha valja pribrojiti važnu činjenicu da su prije procvata interesa u zapadnoj odnosno angloameričkoj akademskoj zajednici, tijekom devedesetih godina, na području zapadnog Balkana i povodom ratova koji su pratili raspad Jugoslavije, provedena značajna etnološka istraživanja „terenskih“ zbivanja. Među najinovativnije doprinose tim istraživanjima ubrajamo onaj zagrebačkog Instituta za etnologiju i folkloristiku, čije su suradnice, opservacijskim, participativnim i analitičkim radom na ratom pogođenim područjima u Hrvatskoj, usustavile područje *ratne etnografije* (L. Čale Feldman, I. Prica, R. Senjković, *Fear, Death and Resistance: An Ethnography of War*, Zagreb, 1993; R. Jambrešić Kirin, M. Povrzanović, *War, Exile, Everyday Life. Cultural Perspectives*, Zagreb, 1996; časopis *Narodna umjetnost* 1/1992).

Godine 2017. na istom je Institutu pokrenut projekt *Naracije straha: od starih zapisa do nove usmenosti*, čija je voditeljica bila dr. sc. Renata Jambrešić Kirin, a financirala ga je Hrvatska zaklada za znanost. Jelena Marković bila je suradnica na tom projektu, pa se ova njezina knjiga nadovezuje na rasprave koje su o temi vođene unutar projektne skupine i u interakciji s vanjskim suradnicima projekta, kao i s autorima priloga u dva zbornika koja su izdana u okviru projekta, a na kojima je Jelena Marković bila su-urednica: *Naracije straha* (uredile N. Badurina, U. Bauer i J. Marković, Leykam international d.o.o. i Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2019) i *Encountering Fear* (uredile N. Badurina, U. Bauer, R. Jambrešić Kirin, J. Marković, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2020). Unaprijed zacrtanim temama s početka tog projekta i globalnom znanstvenom interesu koji se u dvijetisućitima bavio strahom od terorizma, ekonomske krize i klimatskih promjena, godine 2020. pridružile su se nove, ranije neslućene teme: pandemija, potres, i konačno, od veljače 2022, strah od novog svjetskog, možda i nuklearnog rata. Autorica ove knjige zna da je temu straha nemoguće monografski ili enciklopedijski obuhvatiti i iscrpiti, jer svijet za nju nudi stalno nove okidače, no smatra da je zadatak etnologa i antropologa da ju pokušava ukorak hvatati u njezinim različitim pojavnostima, sa sviješću o vlastitoj upletenosti u afektivnoj atmosferi straha, ali i s ciljem da svojim alatom i zaključcima poveća sposobnost društva da svoje strahove imenuje, ispriopovijeda, a time dijelom njima i ovlada.

Temi narativizacije u ovoj se knjizi međutim prilazi iz osobite istraživačke perspektive, one koja ju naizgled potire: naime, iz perspektive šutnje.

Autorica posjeduje zavidni uvid u dosadašnja istraživanja fenomena šutnje (iz aspekta lingvistike, muzikologije, kulturne antropologije, folkloristike, historiografije, komunikologije, psihologije, sociologije, pravne znanosti, filozofije, znanosti o umjetnosti; usp. Ephratt, 2008, Tannen, 1985; Saville-Troike, 1985; Jaworski, 1997; Kurzon, 1998, i dr.). Iz tih znanja crpi ono što je spojivo s afektom straha krećući se u međuprostoru između

narativizacije i prešućivanja, komunikacije i ne-komunikacije, izricanja riječju i izricanja gestom, i pokazujući kako te dvije naizgled suprotne manifestacije zapravo čine dio istog polja emotivnih reakcija, i kako njihovi učinci nisu nipošto nedvosmisleni: moguće je naime, suprotno našim očekivanjima, da naracija ne donese lijek za strah, kao što je moguće i da šutnja ne bude znak predaje i poraza, već naprotiv nepristajanja i otpora. Narativizacija i šutnja kao pratiteljice straha u ovoj se knjizi dakle promatraju usporedno i bez apriornih sudova o njihovoj (ne)učinkovitosti, odnosno društvenoj blagotvornosti ili šteti. Iz teorijske literature o šutnji autorica fokusirano odabire ono što joj može pomoći u boljem razumijevanju etnografskih primjera koje je prikupila terenskim istraživanjima i odabrala kao paradigmatške. Tako je moguće da, polazeći od iskaza kazivača, istovremeno potvrdi valjanost međusobno suprotnih teorijskih teza, kao na primjer stava prema kojem je šutnja posljedica duboke i neizlječive traumatiziranosti, te, s druge strane, mišljenja da je ona kreativno oruđe samozaštite govornika i zaštite sugovornika, pa i (samo)izlječenja, odnosno da funkcionira kao transgeneracijski prijenos znanja gestama, predmetima, znakovima i tijelom. U promišljanju odnosa straha i tjelesnosti važna je teorijska referenca *Kulturna politika emocija* Sare Ahmed.

Narativizacija traume, u središtu antropoloških istraživanja posljednjih dvadesetak godina, potakla je nastanak posebne discipline, najčešće u vezi sa studijima Holokausta. Studiji traumatskog diskurza bavili su se kategorijom neizrecivosti i tvrdili kako govor izdaje traumu (npr. Cathy Caruth). Taj većinom psihoanalitički i dekonstrukcijski rukavac teorije traume nije središnji u ovoj knjizi jer se u njoj šutnja promatra ne samo kao vjernost traumi, autentično svjedočenje odnosno položaj (agambenovskog) primarnog svjedoka, već joj se otvara širi društveni prostor u kojem se šutnja pokazuje kao moguća strategija komunikacije, ljubazna zaštita sugovornika prožeta ironijom, nadilaženje vlastite nemoći tihim aluzijama na teorije zavjere ili čuvanje dostojanstva pred govorom mržnje. Za razliku od spomenutih studija neizrecivog, u ovom istraživanju šutnja nije (samo) izolacija traumatiziranog subjekta, nego je društvena pojava koja se događa u nekoj afektivnoj zajednici i ima mnogostruke funkcije i ishode, ponekad i terapeutske, i to podjednako za traumatiziranog pojedinca kao i za mikro-zajednicu u kojoj se odvija etnografski intervju.

Knjiga se sastoji od sedam poglavlja, podijeljenih u dvije cjeline. Prva cjelina, pod naslovom *Strahovi, šutnje i teško (po)ratno iskustvo* okuplja četiri poglavlja od kojih su prva tri plod autoričinih dugogodišnjih terenskih istraživanja (osobito u Lici, kao prostoru opterećenom nataloženim povijesnim slojevima anksioznosti, ali i Puli i Zagrebu). Razgovori o nasljeđu rata koje je autorica vodila pretežno s pripadnicima manjina pokazuju kako u hrvatskoj društvenoj zajednici postoje „poželjna“ i „nepoželjna“ teška ratna iskustva. Kako se pripadnici manjine nose sa svojim neizrecivim i potisnutim pamćenjem? Okidač za istraživanje bio je susret sa svjedokinjom do koje je autorica došla s namjerom da čuje njezino strašno iskustvo, a koja je pričala o svemu (svakodnevnom, neutralnom, općenitom, pa i banalnom), samo ne o tom iskustvu. Na kraju susreta svjedokinja je gošći-istraživačici iskazala zahvalnost, manifestirajući osjećaje olakšanja i rasterećenja. Autorica je tako izbliza doživjela kako ono što zove „brbljivom šutnjom“ ima svoju važnu ulogu u etnografskom susretu, mnogo veću nego što bi imalo npr. u okviru istraživanja usmene povijesti, koja bi takav intervju otpisala kao neupotrebljiv.

U knjizi se navodi niz primjera iz iskaza u kojima se prešućivanje manifestira formulama neizrecivosti („ne znam da li postoji riječ kojom bi se to moglo opisati“), opažajima prirodnih pojava kao metaforama beživotnosti ratom pogođenog područja (tišina zbog odbjeglih ptica), minimiziranjem i potiskivanjem proživljenog, vanjskim znakovima (predmetima, uspomenama) koji iskazuju verbalno neizrečenu strepnju od ponavljanja rata. Pitanje koje pokreće ovo istraživanje je sljedeće: „Je li šutnja negativno obilježena odsutnost koja opterećuje pojedince i zajednice ili je katkada i konstitutivno okružje, imaginacija slobode?“. Odgovor je ne samo potvrđan za obje hipoteze, već se proširuje i na (samo)refleksiju o uključenosti akademskog diskursa u različite učinke šutnje, argumentirano odabirući (tijekom čitave knjige) prešućivanje kao znak otpora ondje gdje bi verbalizacija mogla banalizirati sadržaj, učiniti ga politički aktualnim umjesto znanstveno univerzalnim, povrijediti svjedoke ili doprinijeti širenju govora mržnje. Na to prešućivanje unutar akademskog diskursa u ovom ćemo se prikazu još višekratno vraćati.

Posebno poglavlje unutar prve cjeline posvećeno je teorijama zavjere kao narativnim fragmentima na rubu vjerovanja, sličnih predaji i traču, i subverzivnih prema dominantnom diskursu. Teorije zavjere autorica povezuje s urbanim legendama, uz oslanjanje na domaće i strane istraživače te teme. Folklorističkim ih alatom promatra kao slične predaji, osobito po fragmentiranim narativnim oblicima te po pitanju vjerovanja. Njihovu istinitost odnosno lažnost razrješava folklorističkom referencom na isto pitanje u slučaju predaje („možda je tako, a možda i nije“), ali i postmodernom tezom o supostojanju kompetitivnih „režima istine“, među kojima je i sam akademski diskurs. Autoričina je perspektiva (na Gramscijevu tragu) vernakularna: ona zavjereničke iskaze svojih sugovornika ne patronizira iz pozicije znanstvene ili političke racionalnosti, nego promatra način njihova funkcioniranja i njihovu psihičku i društvenu ulogu u ratom obilježenim zajednicama. Tu se teorija zavjere pokazuje kao način svladavanja traume koji stupa na mjesto otvorenih pitanja o razlozima nasilja. „Zašto nam se sve to dogodilo?“ je pitanje bez odgovora i stoga psihički razorno. Na njegovo mjesto dolazi zavjerenički polu-utješni narativ koji i nije cjelovita pripovijest nego natuknica, aluzija, možda čak i samo neverbalna gesta, a koji daje bar kakav-takav odgovor, ukazujući na nedokučive aktere moći koji su upravljali ljudskim sudbinama u ratu. Autorica dakle odbacuje analitički aparat sociologije, historiografije, politologije, upregnut u objašnjenje rata, i umjesto toga nastoji „dati prilog razumijevanju sukoba kao događaja koji je za ‘obične ljude’ i cijele zajednice dezintegrirajući, nerazumljiv, zbunjujući“ (str. 57), što se odražava na nekoherentnim, isprekidanim ili posve utihnutim narativima, na njihovom jazu u odnosu na onaj dominantni. Vrijednost ovog pristupa vidimo prije svega u tome što kroz osluškivanje vernakularnih priča autorica pokušava razumjeti njihovu genezu i širenje, njihov oslobađajući učinak za skupinu koja se njima služi. Premda ova knjiga nema političke intencije, u pristupu društvenim temama marginaliziranih skupina ona pokazuje angažiran stav i brigu o dobrobiti svih članova zajednice. U tekstu se to omeđuje autoričinom ulogom slušačice – odnosno barem jedne slušačice kao minimumom za izvedbu nečijeg svjedočenja. No činjenicom da je od tog slušanja nastala knjiga koja upravo postaje dijelom javne sfere, domet toga angažmana postaje neusporedivo veći.

Poglavlje posvećeno govoru mržnje (na osnovu građe iz medija, interneta, društvenih mreža) i njegovoj vezi s nasiljem i zločinom pokazuje kako šutnja objekta govora mržnje odražava njegovu izolaciju, nemoć, anksioznost i strah od ponavljanja nasilja, te predstavlja strategiju samoobrane od retraumatizacije. To je prešućivanje katkad povezano s (auto)ironijom i humorom, na što će se autorica vratiti i u drugom dijelu knjige. Kako je cilj antropološki, a ne povijesni ili pravni, i kako autorica ima na umu moguću reverzibilnost odnosa diskriminacije u drugim kontekstima, akteri se promatraju kao univerzalni principi, a ne kao pojedinačno imenovane društvene (nacionalne) skupine. I ovo poglavlje obiluje dragocjenim primjerima iz etnografske prakse, citatima iskaza svjedoka na kojima se i posve akademski zainteresiran čitatelj mora zaustaviti, usporiti čitanje i otvoriti prostor za afektivni doživljaj i za empatiju.

Četvrto poglavlje prve cjeline povezuje performativnu i akademsku etnografiju. Od 1993. do 1997. autorica je sudjelovala u performansu *Proba orkestra* Dramske radionice INAT u Puli koji se bavio primarno tjelesnim, gestualnim prikazom tjeskobe koju stvara život u ratnim okolnostima. Suprotstavljanje dominantnim diskursima o nužnosti rata i herojstva te prikaz razornog djelovanja rata na psihi doveli su u vrijeme izvođenja performansa do javnih kritika zbog njegova navodno apstraktnog pacifizma. To mladenačko iskustvo autorica stavlja u vezu sa spomenutom ratnom etnografijom koju su u isto vrijeme razvijale istraživačice na Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu baveći se narativnošću svjedočenja o prognaništvu, njihovom vezom s javnim diskursima o ratu, približavanjem antropologije literaturi odnosno njezinim udaljavanjem od tradicionalnog znanstvenog diskursa. I te su istraživačice, približno u isto ratno i poratno vrijeme, bile izložene kritikama zbog neuklopljenosti u kodificirani ratni diskurs. Oba primjera podrazumijevaju sumnju u apsolutnu učinkovitost verbalnog komuniciranja vlastite i kolektivne nelagode. Autorica ide i dalje, u potragu za novom znanstvenom metodologijom koja bi rezultate etnografskog istraživanja predstavljala neverbalnim sredstvima, pokretom, izvedbom, i time postala uspješnija u razumijevanju afekata i emocija. Riječ je o performativnoj etnografiji kojom se bave i istraživači dramske umjetnosti, pri čemu je glavna autoričina referenca rad Dwighta Conquergooda. Tu se otkriva kako autoričin odabir da ne izgovara imena grupnih identiteta služi i tome da izvede metodološki eksperiment oslobađanja od verbalizacije i zadiranja u sferu emocija kroz neku vrstu performativnog postupka, bliskog izvedbi neizrecivih afekata.

Važno mjesto ove knjige upravo je rasprava o kodovima akademskog pisma i o njihovom intencionalnom kršenju. Postoje poželjne i manje poželjne teme akademskog istraživanja. Sam akademski diskurs ima svoje zone šutnje, a šira je zajednica, čini se, toga dobro svjesna. Jedan od sugovornika autorici je savjetovao da ne iznosi „u Zagrebu“ sve što je čula na terenu, jer bi ju netko mogao „potegnuti za rep i skrenuti na drugu temu“.

Već je ovdje spomenuto da se autorica ograđuje od toga da se njezin zagovor manjinskog iskustva shvati u političkom smislu. Jedna od strategija u tom pravcu je i njezin odabir da ni na jednom mjestu u knjizi ne napiše ime manjinske zajednice kojom se bavi (pa, poštujući taj odabir, to ne činimo ni u ovom prikazu). To je *njezina* šutnja, ono o čemu ova knjiga ne govori, i to zato da bi se učinkovitije posvetila etnografskom istraživanju međuljudskih odnosa u suočavanju sa strahom. Odnose obilježene ratom,

prošlošću i politikom, ona želi opisati tako da se ne zaplete u tumačenje političkih ili međunacionalnih čimbenika, nego da ih osvijetli analizom onoga što se događa u susretu etnologa i kazivača koji je pretrpio ili još uvijek trpi strah. Svoj odabir autorica uvjerljivo argumentira na više mjesta tijekom knjige, podastirući za njega teorijske i iskustvene razloge. Čvrst argument u prilog takvog odabira je izbjegavanje nasilnog upisivanja politički diktiranog identiteta u svakodnevnu praksu koja je najčešće složena, pojedincu nebitna ili fluidna, transformirana migracijama i povratcima, premrežena širokim afektivnim spektrom, odnosno mnogo složenija no što bi to etnonim (u našoj svakodnevici binarno postavljen kroz opreku mi/oni) ikad mogao obuhvatiti. Autorica navodi teoretičara Stefana Hirschauera koji u pitanjima neizrecivog od etnografske deskripcije traži da izostavi „taman dovoljno da se ostavi prostora za imaginaciju“ (str. 52), i to je upravo ono što ova knjiga traži od čitatelja: da se zapita o ljudskim, afektivnim i etičkim obrascima nasilnih odnosa, a ne da se ograniči na njihove povijesne i političke koordinate. Usto, jedna od jednostavnijih, ali i uvjerljivijih potkrijepa za odluku da prešuti etnonime, autoričina je referenca na jedan publicistički tekst – kolumnu „Na vama je“ Borisa Dežulovića, hrvatskog novinara i pisca (ujedno i stalnog suradnika slovenskih medija) u kojoj Dežulović opisuje strašan masakr bez navođenja etničke pripadnosti počinitelja i žrtava upravo zato da bi čitateljevo suočavanje s neljudskim događajem lišio političkih olakšica (*mi* kao žrtve ili počinitelji i *oni* kao počinitelji ili žrtve).

Druga cjelina knjige, naslovljena *Strahovi, šutnje i iskustva boli i patnje*, sadrži tri poglavlja o (ne)iskazivanju iskustva patnje i boli u vezi s bolešću, smrću te potresom na Baniji. Dakako, osobito u tom posljednjem slučaju, nemoguće je izbjeći i palimpsestno taloženje prethodnih, odnosno ratnih slojeva traume. Fizička i psihička bol istražuju se u odnosu na medicinski sustav te se pokušava iz etnografske perspektive nadograditi njezino razumijevanje na raskršću „fizičkog, mentalnog, emocionalnog, kulturološkog, povijesnog i drugog aspekta bivanja“ (str. 120). Metodološki, tu se prepliću promatranje, empatija, autoetnografija, autokritika (strah od optužbe za autoetnografski narcizam, nelagoda u zauzimanju istraživačke pozicije) te temeljna epistemološka pitanja o tome što je dostojno znanstvene ekspertize, a što ne. Autorica se bavi epidemijom virusa COVID-19 i za nju vezanim strahovima. Kao u slučaju rata u devedesetim, tako su i u situaciji globalne pandemije suradnici Instituta za etnologiju i folkloristiku bili među prvim u hrvatskoj akademskoj sredini koji su nastalu izvanrednu situaciju pokušali znanstveno objasniti, pa je tako već u rujnu 2020. pri Institutu održan skup *COVID-19 u humanističkoj perspektivi: Mutacije straha i kulturne promjene*, u čijem je organizacijskom odboru bila i Jelena Marković. Poglavlje u ovoj knjizi bavi se medijski sveprisutnom krilaticom „osoba s brojnim komorbiditetima“, povodom koje autorica postavlja etičko pitanje o društvenoj hijerarhiji smrti koje zavređuju manje ili više žalovanja. Ispituju se zatim oblici narativizacije post-covid simptoma kao novo i jezikom dosad nedodirnuto područje koje proizvodi narativne tvorbe bogate metaforičkim, imaginativnim, slikovitim izrazima. One se sudaraju s medicinskom klasifikacijom ili njezinim nedostatkom za slučaj nove bolesti, s manjkom medicinskog interesa za psihološki aspekt zdravlja, te posljedično i s nevjericom. U analizi tema poput bolesti i smrti autorica vodi dijalog s filozofima (Levinas, Herder, Heidegger), povjesničarima kulture (Philippe Ariès), no za

nju je temeljno da u stručnoj literaturi prepozna ono što je doživjela iskustveno, odnosno da teoriju stavi na kušnju proživljenih priča svojih sugovornika i svojih vlastitih.

Posljednja tema u drugoj cjelini je potres na Baniji, ali iz neočekivanog kuta: istraživačica analizira humor kao provodnu nit u pričama kazivača. Pokušava ga objasniti, nudeći nekoliko razloga: moguće je da svjedoci humorom osiguravaju prostor za „uzmak od vlastitog narativnog pokušaja“, u slučaju da se on pokaže neuspjelim; moguće je da se njime štite od ponižavajućeg iskustva patnje; moguće je da podliježu (romantičnoj) društvenoj konvenciji prema kojoj se šutnja u boli visoko vrednuje; moguće je da njome stupaju u provokativni (ili kapitulirajući) dijalog s moći i vlašću (Linda Hutcheon, Bahtin). Čini se ipak da je tumačenje koje navodi među posljednjima najbliže onome što smo tijekom čitanja knjige doživjeli kao autoričin znanstveni i osobni habitus. U ironiji svojih sugovornika ona naime prepoznaje *njihovu* obazrivost i empatiju, njihovu (gotovo roditeljsku!) brigu za nju kao ispitivačicu, njihovu strategiju stvaranja „ljubazne zajednice“ (pojam je književnog teoretičara Waynea Bootha) u kojoj se smanjuje golemu udaljenost između onih koji su na Baniji ostali bez svega i onih koji su (etnografskim poslom) došli iz Zagreba da bi čuli njihove priče.

Knjiga Jelene Marković suočava se s kompleksnim pitanjima etnografskog istraživanja tako da ih zaoštava do krajnosti i za njih predlaže provokativne odgovore: od odluke da se umjesto na narrative fokusira na šutnje i da šutnju ne shvati samo kao traumatsko neizrecivo, preko izostavljanja etnonima, toponima, povijesnih i političkih referenci radi dubljeg ulaženja u prirodu odnosa koje opisuje, do toga da tihim reakcijama na govor mržnje, fragmentarnim teorijama zavjere i ironijskim samoobranama stradalnika pripisuje značenja koja im ne bismo otrprve pripisali. Riječ je dakle o knjizi koja neprestano preispituje svoje alate, dovodi ih u neočekivane kombinacije znanstvenih i umjetničkih disciplina, te pronalazi manifestacije svoje teme u najživljoj suvremenosti. Djelo je primarno namijenjeno etnologima, folkloristima i antropolozima, ali i stručnjacima srodnih društvenih i humanističkih disciplina kao što su sociologija, psihologija, književnost. Usto, aktualnost i društvena prisutnost ovdje obrađenih tema – od poslijeratnih trauma, govora mržnje i teorija zavjera, pa sve do post-covid sindroma – čini ovu knjigu primamljivom i za nestručne, neakademske čitatelje koji za suvremene pojave traže kompetentne odgovore.

Natka Badurina, Videm